

ԷԶԵՐ ՅԱՅ ՄՇԱԿՈՅԹԻ ԵՒ ԱՐՈՒԵՍՏԻ Պ Ա Տ Մ Ո Ւ Թ Ի Ի Ն Ի Ց

ԴՐԴ ԴԱՐԻ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԲԱՂԱՔԱԿԱՆ ԿԵԱՆՔԻ ՊԱՏԿԵՐԸ ԵՒ ՊԱՏՄԻՉՆԵՐԸ
ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՅԹԸ ԵՒ ՀԱՐՏԱՐԱՊԵՏԱԿԱՆ ԱՐՈՒԵՍՏԸ — «ԶՈՒԱՐԹՆՈՑ» ՅՈՒ-
ՇԱՐՁԱՆԸ — 10ԴԴ ԴԱՐԻ ՊԱՏԿԵՐԸ — ՊԱՏՄԻՉՆԵՐՆ ՈՒ ՀԱՐՏԱՐԱՊԵՏՆԵՐԸ
ՍԵԼՋՈՒԿ-ԹԱԹԱՐՆԵՐԻ ԱՒԵՐԱԾՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

ԺԱՄԱՆԱԿԱՇՐՋԱՆԸ

Ա

Դրդ Դար: Դա Հայ Ժողովրդի քաղաքական-հասարակական ու տնտե-
սական կեանքի ամենամուսլ մի ժամանակաշրջանն է:

Այդ պատմաշրջանում, 640ական թուականին, արարական զօրքերը
մտնում են Հայաստան եւ իրենց երեքհարիւրամեայ տիրապետութեան ժա-
մանակ ամենածանր հարկերով, բռնութիւններով, աքսորներով ու կոզո-
պուտներով տանջում ու հալածում Հայ Ժողովրդին:

Քաղաքական ու տնտեսական ծանր ճնշումներն աւելի դժբախտաց-
նում են մանաւանդ աշխատաւոր Ժողովրդին: Այդ մասին վկայում են նաեւ
Դրդ Դարի Հայ պատմիչները, որոնց պատմական վաստակների չնորհիւ այս-
օր դադափար ենք կազմում Հայաստանի եւ Հայ Ժողովրդի անցեալի քաղա-
քական կեանքի պատմութեան, ինչպէս նաեւ օտար բռնակալ գերիշխողների
աւերածութիւնների ու կոտորածների մասին:

Այդ պատմիչները, մեծ մասամբ, իրենց նկարագրած դէպքերին ու
անցքերին ժամանակակից կամ ականատես լինելով՝ ճշգույնութեամբ արձանագ-
րել են դարաշրջանի իրադարձութիւնները: Այդ տեսակէտից նրանց պատմու-
թիւնները թանկագին աղբիւրներ են եւ մեծ արժէք ունեն:

Այստեղ սեղմ գծերով պատկերենք նրանց պայծառ կերպարները:

1

Ս Ե Բ Է Ո Ս

Դրդ Դարի առաջին կիսում հռչակ է վայելում վաստակաւոր պատմիչ
Սերէոսը, որի պատմութեան ճակատին կարգում ենք. «Սերէոսի եպիսկո-
պոսի պատմութիւն»:

Նրա մասին կենսագրական հարուստ տեղեկութիւններ չկան: Այսքան
միայն յայտնի է, որ նա եղել է բարձրագոյն կրթութեամբ ու պատմադրա-
կան ձիրքով օժտուած եւ ժամանակի լուսաւոր դադափարներով տողորուած
մի հոգեւորական. մասնակցել է 645 թուականին Դուինում գումարուած Ժո-
ղովին եւ, ինչպէս ինքն է արձանագրել, եղել է պարսից խոսքով թագաւորի
պալատում:

Ի՞նչ են պատմում, սակայն, նրա պատմութեան հիմնական տողերը:

Նա իր պատմութիւնն սկսում է Աղամից, Նոյից եւ Հայկից: Բայց
նրա պատմութեան զլիսաւոր առանցքը կազմում են Սասանեան պետութեան

անկումը, Արարների զօրեղանալը եւ նրանց վայրենի արշաւանքներն ու նւաճումները Պատմութեան, Յունաստանում եւ Հայաստանում : Այդ տեսակէտից նրա պատմութեան բովանդակութիւնն առանձին արժէք է ներկայացնում : Առ հասարակ, ովքեր ցանկանում են արարական տիրապետութեան շրջանում Հայ ժողովրդի վրայ դրուած ծանր հարկերի, նրա տանջանքների ու հալածանքների, հերոսական պայքարի, հայրենասիրական անձնուէր դործունէութեան, ինչպէս նաեւ օտար բռնակալ իշխողների դէմ տարած փայլուն յաղթանակների մասին ցայտուն գաղափար մը կազմել, նրանք պէտք է կարդան եւ ուսումնասիրեն Սերէոսի պատմութիւնը, ուր, բացի պատմական դէպքերից, կան նաեւ զրոյցներ Մուշեղ Մամիկոնեանի եւ Սմբատ Բաղրատունու հայրենասիրական անձնուէր դործունէութեան մասին :

2

ՅՈՎՀԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ

Տրդ Դարի Հայ պատմագրութեան մէջ մի բացառիկ դէմք է Յովհան Մամիկոնեանը, որ Հայ ժողովրդին աւանդ է թողել «Տարօնի Պատմութիւն»ը, որ իր հիմնական բովանդակութեամբ պատկերում է Հայ ժողովրդի հերոսական պայքարը Սասանեան բռնութիւնների ու ճնշումների դէմ :

Պատմութիւնն ուշադրաւ է նրանով, որ այնտեղ Տրդ Դարի պատմական դէպքերն ու դէմքերը դրուած են ժողովրդական ստեղծագործութեան վրայ եւ հիմնականում նոյն դարի Հայ-Սասանեան պատերազմներին նւիրուած եւ պարզ ու յստակ լեզուով շարադրուած մի թանկագին աղբիւր է, ուր ցոյանում է ջերմ ու խորունկ հայրենասէր եւ հմուտ ռազմագէտ Վահան Մամիկոնեանի պայծառ կերպարը, որ օժտուած լինելով ռազմավարական բացառիկ ձիրքով՝ Սասանեանների դէմ մղուող մարտերում իր հերոսական քաջութիւններով եւ փայլուն յաղթանակներով մեծ հռչակ է փայլում :

Նշենք, սակայն, որ Մանուկ Աբեղեանը «Տարօնի Պատմութեան» հեղինակ է համարում Զնոր Գլակը, իսկ Հայ բանասիրական գրականութիւնը չի ընդունում նրա տեսակէտը : Սակայն, պատմաբան Աշոտ Աբրահամեանը բազմաթիւ ձեռագրերի համեմատութեամբ ընդգծել է, թէ պատմութեան հեղինակն է Յովհան Մամիկոնեանը :

Ինչո՞ւմն է կայանում, սակայն, Յովհանի պատմութեան արժանիքը :

Իր ամբողջական բովանդակութեամբ պատմութիւնն ունի մի քանի էական առանձնայատկութիւններ .

1. Այն, որ դա Տրդ Դարի Հայ-Սասանեան պատերազմների մասին ժողովրդական լեզուով շարադրուած մի հերոսապատում է :

2. Այնտեղ ժողովրդական աւանդութիւններն ու զրոյցները առանձին փայլ ու երանդ են տալիս պատմութեան բովանդակութեանը :

3. Հիմնական նիւթն անդրադառնում է պատմական այն դէպքերի ու դէմքերի շուրջ, որոնք ասպարէզ են եկել Տրդ Դարի Հայ-Սասանեան պատերազմների ժամանակ :

4. Պատմութեան առանցքն են կազմում Մամիկոնեանները, որոնք ռազմամարտերում փայլում են ո՛չ միայն իրենց քաջութիւններով, ռազմավարական հմտութեամբ, այլեւ իրենց իմաստութեամբ ու հնարաղիտութեամբ :

3

ՄՈՎՍԵՍ ԿԱՂԱՆԿԱՏՈՒԱՅԻ

Դրդ Դարի պատմագրութեան մէջ պատուաւոր տեղ է գրաւում Մովսէս Կաղանկատուացին, որի մասին, դժբախտաբար, չունենք կենսագրական հարուստ տեղեկութիւններ: Այսքան միայն յայտնի է որ նա Հայաստանի Ուտի գաւառի Կաղանկատուք գիւղից է եղել:

Նրա աւանդ թողած պատմութեան էական մասը չորրորդ դուին է, ուր նա հմուտ գրչով նկարագրել է Աղուանից աշխարհի եւ աղուանական ժողովրդի պատմութիւնը: Այդ տեսակէտից նրա պատմութիւնը իր հիմնական բովանդակութեամբ, մի եզակի աշխատութիւն է եւ մեծ արժէք է ներկայացնում:

Բանասիրական գրականութեան տուեալների համաձայն՝ Աղուանները մինչեւ 4րդ Դարը բնակուել են Կովկասեան լեռների վրայ, ապա անցնելով Կուր գետը, հաստատուել են Հայաստանի Ուտի, Փայտակարան եւ Արցախ նահանգներում, ուր նրանք իրենց անկախութիւնն ու ազատութիւնը պահպանել են մինչեւ 13րդ Դարը:

Ուշագրաւ է այն, որ նրանք Գրիգոր Լուսաւորչի քարոզութիւնով ընդունել են քրիստոնէութիւնը, իսկ Ս. Մեսրոպը նրանց համար եւս հնարել է տառեր:

Մովսէսի պատմութեան բովանդակութիւնը խորացնում են նաեւ ժամանակակից Աղուանների իշխան եւ կառավարիչ՝ Զիւանշիրի մասին արձանագրած մանրամասն տեղեկութիւնները: Նա մէկն է այն իշխաններից, որ իր զիւանազիտական հմտութեամբ եւ վարչական ընդունակութեամբ կարողանում է արեւելեան հզօր պետութիւնների՝ Յոյների, Պարսիկների, Ռազարների եւ Արար գերիշխողների համակրանքը սիրաշահել եւ իր երկիրը խաղաղութեամբ բարեկաւել: Սակայն վերջում դաւադրութեամբ սպանում է:

Կաղանկատուացու պատմութեան մէջ ուշագրութեան արժանի են Հոների ու Ռադրի կեանքի, սովորութիւնների եւ բարքերի մասին ընդգծուած նկարագրութիւնները, որոնք ազգագրական նշանակութիւն ունեն եւ նրա պատմութեան բովանդակութեանն առանձին վայլ ու զրաւչութիւն են տալիս:

Մատենագրի պատմութեան մի այլ կարեւոր մասը Ռուս ժողովրդի արչաւանքն է Աղուանից աշխարհի վրայ:

4

ՂԵԻՈՆԴ ԵՐԷՑ

Հայ ժողովրդի պատմութեան համար Ղեւոնդ Երէցի վաստակն ուշագրաւ է եւ մեծ արժէք ունի նրանով՝ որ պատկերում է արարական տիրապետութեան շրջանում Հայաստանում տեղի ունեցած ծանր իրադարձութիւնները, խալիֆայի սոսկալի բռնութիւնները, հալածանքները եւ բարբարոսութիւնները: Պատմագիրն ընդարձակօրէն պատմում է քաղաքական բոլոր անցքերն այն օրուանից, երբ Մուավիէ ամիրապետն իր զահը փոխադրում է Դամասկոս եւ 661 թուին գրաւում Հայաստանը:

Ղեւոնդը խոր յուզումով ու կսկիծով նկարագրում է Հայ ժողովրդի մասսայական գերեզմարութեան եւ Հայ նախարարներին՝ Նախիջևանի եկեղեցում կենդանի այրելու զարհուրելի ու սոսկալի տեսարանները:

Պատմութեան էջերում կարեւոր փաստական աղբիւրներ են նաեւ արարական գերիշխողների նշանակած ծանր հարկերի, նրանց կողոպուտների ու Հայ ժողովրդին պատճառած տանջանքների նկարագրութիւնները:

Արար հարկահանների դաժան քաղաքականութեան պատկերը Ղեւոնդ պատմաբանն արձանագրել է այսպէս. «Ռամիկ մարդկանց բազմութեանը խռչտանգում էին դանազան տեսակի հարուածներով, հարկապահանջութեան համար ոմանց դառնապէս լիկում էին փոկահարութեամբ, ոմանց մերկացնելով խիստ ձմեռային օրերին դցում էին լճերի մէջ եւ նրանց վրայ նշանակում էին պահապաններ, որ շարշարեն նրանց եւ այնպիսի շարալլուկ շարշարանքներով տանջում էին նրանց կեանքը, որ չենք կարող պատմել աղէտալի պատմութիւնը»:

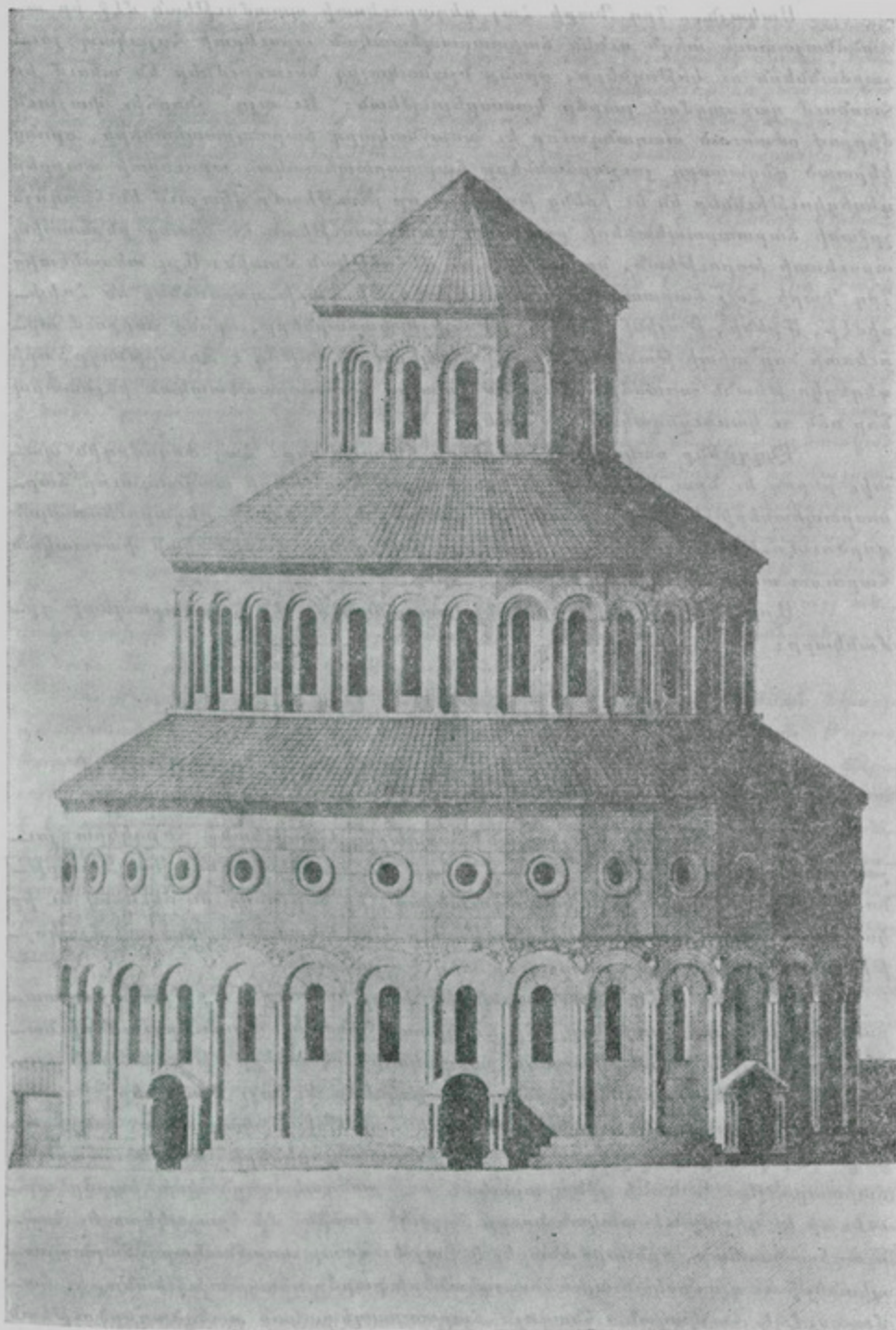
Պատմութեան հիմնական մասն են կազմում նաեւ Յոյների, Սաղարների յարձակումները Հայաստանի վրայ եւ Հայ ժողովրդի ապստամբական շարժման նկարագրութիւնը: Այդ տեսակէտից պատմութիւնը մեծ կարեւորութիւն ունի ո՛չ միայն Հայ ժողովրդի, այլեւ Դրդ Դարի ընթացքում այլ ազգերի կեանքում տեղի ունեցած անցքերի ուսումնասիրութեան համար:

Այժմ տեսնենք, թէ Արարների քաղաքական ու տնտեսական անասելի ճնշումների ու հալածանքների շրջանում ի՞նչ պատկեր էին ներկայացնում Հայ մշակոյթն ու արուեստները:

Չնայած Դրդ Դարի քաղաքական ծանր ու մռայլ դրութեան՝ մշակութային ու գեղարուեստական շարժումն ո՛չ միայն կանգ չի առնում, այլ ընդհակառակն՝ նոյն ժամանակաշրջանի ամենանշանակալից մի այլ երևույթը, պատմագրութեան զարգացման հետ, գիտութեան նուաճումն է, որի ամենափայլուն ներկայացուցիչն է առաջնակարգ գիտնական Անանիա Շիրակացին, որ իր դարաշրջանում հռչակում է որպէս պատմաբան, աշխարհագրագէտ, մաթեմատիկոս, աստղագէտ, տոմարագէտ եւ որ իր գիտական լուրջ ուսումնասիրութիւններով բարձր պատուանդանի վրայ է դնում հայկական գիտութիւնների մշակոյթը:

Դրդ Դարում առանձին փայլ է ստանում եւ ծաղկում նաեւ բանաստեղծական գրականութիւնը, որի տաղանդաւոր ու պայծառ գէժքն է գրական փայլուն ձիրքով օժտուած Դաւիթ Քերթոզը, որ Հայ ժողովրդին աւանդ է թողել Աղուանից Զիւանչիւր իշխանի չարանենդ սպանութեան մասին մի պօէմ, որ հնագոյն շրջանի Հայ գեղարուեստական աշխարհիկ գրականութեան լուսադոյն ստեղծագործութիւններից մէկն է:

Դրդ Դարի Հայ գեղարուեստական շարժման պատմութեան մէջ պատուաւոր տեղ են գրաւում նաեւ Հայ երաժշտական արուեստի պարծանքը հանդիսացող երաժիշտները, որոնցից յիշատակենք Սահակ Զորափորեցի՝ ժամանակի Հայոց կաթողիկոսը, եւ Յովհան Օձնեցի, որոնք իրենց յօրինած նորանոր երգերով ու շարականներով հարստացնում են ժամանակի Հայ երաժշտական մշակոյթի դանձարանը:

Զ Ո Ւ Ա Ր Թ Ն Ո Ց

Վերակազմում՝ Թորոս Թորամանեանի

Սակայն, Դրդ Դարի Հայ գեղարուեստի պատմութեան մէջ իր առանձնաշատուկ տեղն ունեն ճարտարապետական արուեստի հոյակապ յուշարձաններն ու կոթողները, որոնք նշանակալից նուաճումներ են անում եւ հասնում զարգացման բարձր կատարելութեան: Եւ այդ՝ շնորհիւ փայլուն ձիրքով օժտուած տաղանդաւոր եւ առաջնակարգ ճարտարապետների, որոնց կերտած գեղարգարդ յուշարձանները ճարտարապետական արուեստի տարբեր գեղեցկութիւններ են եւ իրենց խորհրդաւոր լուծեամբ վկայում են հնադոյն շրջանի ճարտարապետների բացառիկ վարպետութեան եւ նրանց ինքնատիպ արուեստի խորութեան, նրբութեան ու վեհութեան մասին: Այդ տեսակէտից Դրդ Դարի Հայ ճարտարապետական մշակոյթի գլուխ-գործոցներ են Հոխիսիմէի, Մրենի, Թալինի, Արուհի, Թալիշի տաճարները, որոնց շարքում արուեստի նոր տիպի թանկագին եւ հրաշակերտ մի կոթող է Զուարթնոցը, որի գեղեցկութեանն առանձին փայլ են տալիս ճարտարապետական ինքնատիպ նոր ոճն ու կառուցողական նոր ձևերը:

Ընդգծենք սակայն մի կարեւոր հանգամանք: Հայ ժողովրդին պատիւ բերող եւ նրա պարծանքը հանդիսացող Դրդ Դարի տաղանդաւոր ճարտարապետների կեանքի էական հանգամանքների, նրանց գեղարուեստական գործունէութեան եւ կերտած հոյակապ կոթողների մասին չկան փաստական հարուստ տեղեկութիւններ:

Այստեղ գծենք մեզ յայտնի տաղանդաւոր մի ճարտարապետի դիմանկարը:

Բ

ՅՈՂԱՆ ԶԱՐՏԱՐԱՊԵՏ ԵՒ ԶՈՒԱՐԹՆՈՅ ՅՈՒՇԱՐԶԱՆԸ

4-7րդ Դարերի հայկական ճարտարապետութեան հոյակերտ յուշարձանների մէջ իշխում է մի նոր տիպի թանկագին կոթող: Դա Զուարթնոցն է, որ իր ինքնուրոյն կառուցուածքով, իր նոր ոճով ու ձևերով եւ իր կախարդական ու գրաւիչ գեղեցկութեամբ Հայ ճարտարապետական մշակոյթի պատմութեան մէջ պատուաւոր տեղ է գրաւում:

Տաճարի վեհութեանն առանձին փայլ են տալիս ո՛չ միայն ճարտարապետական արուեստի նոր ոճը եւ կիսաշրջանաձև գասաւորուած սիւնաշարքերը, այլ եւ նուան, խաղողի քանդակների նկարները, թեւատարած արծիւներ պատկերող բարձրաքանդակ խոյակները եւ այլ մօտիւններ, որոնք ցայտուն դադափար են տալիս Դրդ Դարի Հայութեան պարծանքը հանդիսացող վարպետ քարտաշների, հմուտ քանդակագործների եւ մեծատաղանդ ճարտարապետ Յոհանի շինարարական ու քանդակագործական բարձր արուեստի եւ գեղարուեստական նուրբ ճաշակի մասին. մի հրաշակերտ եւ հազուադիւս տաճար, որն արժանացել է Հայ եւ օտար առաջնակարգ ճարտարապետների ու գիտնական արուեստագէտների բարձր գնահատութեանը, եւ համարւում է հայկական հնադոյն ճարտարապետական ստեղծագործութեան գոհարը:

Հայ ճարտարապետութեան այս հոյակապ կոթողը մինչեւ 20րդ Դարի սկիզբը մնացել է անյայտութեան մէջ. նրա առաջին յայտնաբերման պատիւը պատկանում է մի արուեստասէր հոգեւորականի: Դա էլմիաձնի միաբան Սալիկ Վրդ. Դադեանն է, որ դեռ 1901 թուականին, շնորհիւ իր հնագիտական հմտութեան, սրատես ու թափանցող աչքերով տեսնում է հաստ

հողաչերտերով ծածկուած տաճարի աւերակների մնացորդները եւ նախաձեռնում է պեղումներ կատարել: Այնուհետեւ, 1904 թուականից սկսած, պեղումներին իր ջերմ մասնակցութիւնը բերում է տաղանդաւոր ճարտարապետ Թորոս Թորամանեանը, որով յայտնաբերում են տաճարի մնացորդները:

Պատմական տեղեկութիւնների համաձայն՝ տաճարը կառուցուել է Էջմիածնի մօտ, Ներսէս Գ Տայեցի կաթողիկոսի (641 — 661) կողմից, որ իր շինարարական փայլուն գործունէութեամբ հռչակուել է «Շինող» մականունով:

Զուարթնոցի մասին ուշագրաւ տեղեկութիւն է տալիս Դրդ Դարի ստուգապատում մի պատմագիր: Դա Մովսէս Կաղանկատուացին է, Աղուան ազգի լուսադոյն մատենագիրը. նրա վկայութեամբ՝ Զուարթնոց տաճարի օծման արարողութիւնը կատարւում է փառահեղ հանդէսով, որին մասնակցում է նաեւ, քաղաքական հանգամանքով, 652 թուականին, Հայաստանում զրտնուղ Բիւզանդիոնի Կոստանդին Գ կայսրը. նա տաճարի ճարտարապետական նոր ոճի գեղեցկութեամբ այնքան է հիանում, որ ցանկանում է իր մայրաքաղաքում եւս նման մի հոյակապ տաճար կառուցել, բայց նրա ծրագիրը չի իրագործւում, որովհետեւ Հայ ճարտարապետը ճանապարհին միանձնուած է:

Պատմիչի այս արժէքաւոր տեղեկութիւնը հաստատում է մի կարեւոր հանգամանք, որ Զուարթնոցն ո՛չ թէ Բիւզանդական ծագում ունի, այլ տեղական տիպի մի տաճար է, որի նման հինգ յուշարձաններ յայտնաբերուել են նաեւ Անդրկովկասում (Վ. Յարութիւնեան, Էջմիածին, 1969):

Զուարթնոց տաճարի յատկազօրը եւ վերակազմութեան նկարը պատրաստել է Հայ ճարտարապետութեան առաջնակարգ գիտնական Թորոս Թորամանեանը, որ տաճարի մասին գրել է այսպիսի ուշամբաւ տողեր. «Զուարթնոց եկեղեցին Դրդ Դարու Հայոց ճարտարապետութեան գլուխ գործոցն է եւ անհամեմատ մեծ արուեստագիտութեամբ փորագրուած են բոլոր քանդակները ... Կայ ճարտարապետական այնպիսի մեծութիւն մը եւ արուեստագիտական այնպիսի հմտութիւն, որ համաշխարհային ճարտարապետութեան մէջ հազուադիւրս օրինակ եւ պսակ է Հայու ստեղծագործական տաղանդին»:

Գիտնական Նիկողայոս Մառը եւս բարձր է գնահատել Զուարթնոց տաճարը եւ մեծ նշանակութիւն է տուել յուշարձանի ճարտարապետական յօրինուածքին եւ նրա կառուցողական ձեւերի առանձնայատկութիւններին՝ հայկական ճարտարապետական մշակոյթի պատմութեան մէջ: Ահա՛ նրա բընորոշ տողերը. «Դրդ Դարում կաթողիկոս Ներսէսի կողմից Էջմիածնի մօտ կառուցուած իւրայատուկ ձեւի կլոր, եռալարկ տաճարը, բոտ մասնագէտների կարծիքի թէ՛ իր յօրինուածքով, թէ՛ ըստ իր կոնստրուկտիւ ձեւերով համահասարակ չունի քրիստոնէական ճարտարապետութեան մէջ առ հասարակ: Մեզ համար առանձին հետաքրքրութիւն են ներկայացնում ո՛չ թէ այս գործի անվիճելի գեղարուեստական արժանիքները, այլ տեխնիկան»:

Զուարթնոց տաճարի կառուցողական արուեստի մասին «Հայ Ժողովրդի Պատմութիւն» խորագրով գրքում կարդում ենք նաեւ հետեւեալը. «Դա կլոր յատկազօրով, զբաւից եռալարկ երեւացող, ներսից սիւնաշարքով կազմուած կիսաշրջան խորաններով, շատ բարձր եւ լայնանիստ բրգաձեւ շէնք է, որի բարձր մոյթ (նեցուկ, յենակ սիւնակ) սիւները իրենց գեղաքանդակ խոյակներով կրել են դժբէթը: Շէնքը ներսից զարդարուած է եղել մոզաիկ ներկարներով, իսկ զբաւից ճոխ քանդակներով: Զուարթնոցը 4-7րդ Դարի Հայ-

կական ճարտարապետութեան գլուխ—գործոցն է եւ առ հասարակ ճարտարապետական հրաշակերտներից մէկը»:

Զուարթնոցի պատկերը դեռ է նաեւ ճարտարապետ Վ. Մ. Յարութիւնեանը, որի արձանագրութիւնից առաջ բերենք հետեւեալը. «Առաջին յարկի իւրաքանչիւր կողմը յարդարուած էր զոյգ կիսասիւնների վրա յենուող գէկորատիւ ու խորը արձատաւորուած կամարաղեղներով: Սրանց բազմազան տարբերակներում հարթաքանդակների հիմնական մօտիւր խաղողի ողկոյնն ու տերեւն է, ինչպէս եւ նոան ճիւղը: Կամարամիջոցները եւ նրանցից բարձր գտնուող հարթութիւնները ծածկուած էին նոան պտղի ու ճիւղերի բարձրաքանդակներով: Կամարամիջոցներում տեղ են գտել նաեւ տաճարի կառուցողների բարձրաքանդակները՝ շինարարական գործիքները ձեռքերին: Դրանցից մէկի վրայ պահպանուել է «Յոհան» հայատառ մակագրութիւնը, որը, ենթադրուած է տաճարի գլխաւոր ճարտարապետն է եղել ... Զուարթնոցը ոչ միայն հայկական, այլեւ համաշխարհային ճարտարապետութեան ուշադրաւ յուշարձաններից է ու զգալի ազդեցութիւն է ունեցել Հայաստանում եւ նրա սահմաններից դուրս: Դրդ Դարի երկրորդ կէսին կառուցուած հայկական որոշ յուշարձաններ (Քալինի ու Քալիշի, Եղվարդի Զօրավար եւ Արթիկի Մեծ եկեղեցիները), չնայած իրենց յօրինուածքային տարբերութեանը, կրում են Զուարթնոց տաճարի ճարտարապետութեան որոշակի ազդեցութեան կնիքը ... Ինչպէս բարձրաքանդակային ճարտարապետական կոթող, աւերակ վիճակում էլ չի դադարում հմայել Զուարթնոցը: Նա պատկառանք է ներշնչում այն հանճարեղ կառուցողների յիշատակի նկատմամբ, որ 1300 տարի առաջ կանգնեցրին այս հոյակապ տաճարը, որպէս Հայ ճարտարապետական արուեստի նշանակալից նուաճումների փայլուն վկայական»:

Մի հանգամանք սակայն կարօտ է լուսարանութեան: Ծարտարապետ Վ. Մ. Յարութիւնեանն ընդգծել է, թէ Զուարթնոցը կառուցողների բարձրաքանդակները տեղ են գտել տաճարի կամարամիջոցներում. ենթադրուած է նաեւ, թէ Յոհանն է տաճարի գլխաւոր ճարտարապետը: Այս կարծիքի հետ ճարտարապետ Ստեփան Մնացականեանը համաձայն չլինելով արձանագրել է հետեւեալը. «Նման դրոյթի անշուշտ չի կարելի համաձայնել: Զպէտք է մոռանալ, որ Զուարթնոցը կառուցուած է Դրդ Դարում, երբ տասնեակ հոյակապ տաճարներ կառուցող ճարտարապետների անունները նոյնիսկ չեն յիշատակուում, երբ նոյնիսկ տաճարի կառուցմանը ականատես Սեբէոսը ո'չ մի խօսք չի ասում Զուարթնոցի ճարտարապետի մասին. . . Այսպիսով ո'չ մի հիմք չկայ ենթադրելու, որ յատկապէս Յոհանն է տաճարի ճարտարապետը ... Հազիւ թէ կարելի լինի կասկածել, որ այնտեղ պատկերանում են ո'չ թէ տաճարը կերտող վարպետները, այլ ... այն անձինք, որոնք այս կամ այն կերպ ծանոդակել են տաճարի շինարարութեանը»:

Ծարտարապետ Ստեփան Մնացականեանի տուած բացատրութիւնները, սակայն, ոչ միայն չեն լուսարանում հարցի էութիւնը, այլ աւելի են մթաղնում: Խնդրի ճիշդ եւ տրամաբանական վերլուծութեան համար անհրաժեշտ են փաստական տուեալներ: Դրանց կարեւորը, որ դրաւում է մեր ուշադրութիւնը, ճարտարապետական գործիքներ ձեռքերին կանդնած բարձրաքանդակ կերպարներն են, որոնք իրենց լուծիքամբ վկայում են, որ իրենք են տաճարը կերտող վարպետները եւ ո'չ թէ «այն անձինք, որոնք այս կամ այն կերպ ծանոդակել են տաճարի շինարարութեանը»: Բայց կայ աւելի ցայտուն եւ պերճախօս վկայութիւն: Դա Յոհանն հայատառ մակագրութիւնն է, որը հաստատում է, թէ նա է տաճարի գլխաւոր ճարտարապետը:

Որո՞նք են սակայն Յոհանի էական առանձնապատկութիւնները: Նա մէկն է այն վաստակաւոր ճարտարապետներից, որ իր ամբողջ կեանքը նուիրել է ո՛չ միայն շինարարական արուեստին, այլև լինելով արտակարգ տաղանդով օժտուած մեծ ճարտարապետ, խորապէս գիտակցել է որ ճարտարապետական մշակոյթը Հայ ժողովրդի ղեղարուեստական դաստիարակութեանը նպաստող հզօր ազդակներից մէկն է, որով իրեն նպատակ է դրել նրա ճաշակը զարգացնելու համար կառուցել նոր բովանդակութեամբ, նոր ոճով ու ձևերով եւ ղեղարուեստական բարձր արուեստով ճարտարապետական մի հոյակապ կոթող, պահպանելով այն առանձնապատկութիւնները, որոնք կազմում են հնագոյն դարերի Հայ ճարտարապետութեան խոշոր նուաճումները: Ահա՛ արուեստի այն հրատապ հարցերը, որոնք ամէնից շատ յուզել են Յոհան ճարտարապետին եւ որոնց մասին նա խոր ասորումներ է ունեցել: Իր ամբողջ էութեամբ նա նուիրուել է իր վեհ խեղճ իրադրածման եւ Հայ ժողովրդին աւանդ է թողել ճարտարապետական մի հրաշագեղ կոթող՝ Զուարթնոց տաճարը:

Այդ ստեղծագործութիւնը, իր ղեղարուեստական նոր ոճով ու ձևերով, ո՛չ միայն բանաստեղծական է, այլև իր ամբողջական բովանդակութեամբ մեղանում առաջին հայկական ճարտարապետական յուշարձանն է, որն իրբեւ նոր երևոյթ նոր ուղի է հարթել եւ նպաստել Հայ ճարտարապետական մշակոյթի հետագայ զարգացմանը: Այդ տեսակէտից Զուարթնոց ունի թէ՛ պատմական եւ թէ՛ ղեղարուեստական մեծ արժէք եւ իրբեւ նշանակալից երևոյթ հայկական ճարտարապետութեան պատմութեան մէջ պատուաւոր տեղ է զբաղում:

4

10-ՐԴ ԴԱՐԻ ՊԱՏԿԵՐԸ

10րդ Դար: Դա այն պատմաշրջանն է, երբ դարերի ազատագրական պայքարից յետոյ Հայաստանում, 922 թուականից, սկսում է երկարատեւ խաղաղութեան մի շրջան, որի շնորհիւ շինարար, աշխատատէր Հայ ժողովուրդը նուիրում է ստեղծագործական աշխատանքի եւ անում տնտեսական նշանակալից նուաճումներ: Այդ ժամանակաշրջանում Հայաստանի տնտեսական կեանքն ո՛չ միայն որոշ բարձրութեան է հասնում, զարգանում են քաղաքները, այլև կարճ ժամանակում առեւտրական-արհեստաւորական ու արդիւնաբերութեան խոշոր կեդրոններ են դառնում Անին, Վանը, Կարսը, Դուինը, Արծնին եւ այլ տեղեր:

10րդ Դարում, Հայաստանի քաղաքների ծաղկման եւ Հայ ժողովրդի տնտեսական զարգացման պայմաններում՝ ուշադրաւ նուաճումներ են անում Հայ մշակոյթն ու արուեստները:

Հանդէս են գալիս պատմագրական փայլուն ձերքով օժտուած պատմիչներ, որոնց շարքում առանձնապատուի տեղ են զբաղում Յովհաննէս կաթողիկոս Դրասխանակերտցին, Թովմա Արծրունին, Ստեփանոս Առողիկ Տարօնեցին, որոնք որպէս ժամանակաշրջանի առաջնակարգ մտաւորականներ եւ առաջաւոր մտածողներ, հարադատութեամբ պատկերել են իրենց ժամանակի քաղաքական դէպքերն ու ունեցել, արձանագրել՝ օտար թշնամիների, բռնակալների ու ճնշողների Հայաստանում կատարած աւերածութիւններն

ու կոտորածները, Հայ ժողովրդի ողբերգական ծանր ապրումները: Ահա թէ ինչո՞ւ վատտակաւոր պատմիչների աւանդ թողած պատմութիւնները, որոնք մեծ ազդեցութիւն են թողել հետագայ դրոշների վրայ, մինչեւ օրս կարգացւում են հետաքրքրութեամբ, եւ իրենց մի շարք էական առանձնայատկութիւններով Հայ ժողովրդի պատմական կեանքի ուսումնասիրութեան համար թանկագին աղբիւրներ են եւ անդնահատելի արժէք ունեն:

Համառօտակի անդրադառնանք այդ պատմագիրների կեանքին եւ նրանց վատտակների բովանդակութեանը:

1

ՅՈՎՀԱՆՆԷՍ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԴՐԱՍԽԱՆԱԿԵՐՏՅԻ

10րդ Դարի պատմագիրների շարքում ուրոյն տեղ է զբաղում Յովհաննէս Դրասխանակերտցին, որի «Յովհաննու Կաթողիկոսի Պատմութիւն Հայոց» խորագրով մատենան կենսագրական տեղեկութիւնները վկայում են, որ նա եղել է իր ժամանակի լուսաւոր, առաջադէմ եւ դիւանագիտական ձիրքով օժտուած փայլուն հոգեւորականներից մէկը: Ծնորհւի իր մօտւոր լուրջ պատրաստութեան եւ վարչական կարողութեան, 897 թուականին ընտրւում է կաթողիկոս եւ ժամանակի հասարակական-քաղաքական կեանքը յուզող հրատապ հարցերն իմաստութեամբ կարգադրում: Դրա մի ցայտուն պատկերն է բիւզանդական կայսեր հետ նրա վարած բանակցութիւններն Արարների դէմ, որ համարւում է Հայ դիւանագիտութեան նորամտութեան մի արտայայտութիւնը:

Նա պատմութիւնն սկսում է պատմական հնագոյն անցեալից եւ հասցնում մինչեւ իր օրերը: Սակայն, նրա պատմական վատտակի էական մասն են կազմում 10րդ Դարի Աքարական տիրապետութեան շրջանում Հայաստանում տեղի ունեցած դէպքերի եւ անցքերի նկարագրութիւնները:

Նշանակալից է եւ այն, որ հայրենասէր կաթողիկոսը դատապարտում է Հայ նախարարների անմիաբանութիւնը, երկպառակութիւնները եւ կոչ է անում, որ նրանք միասնական ուժերով անողոք պայքար մղեն օտար կեղեքիչների դէմ եւ ազատուելով նրանց շահագործումներից՝ Հայաստանը կառավարեն միանգամայն անկախ եւ ինքնուրոյն իշխանութեամբ:

2

Թ Ո Վ Մ Ա Ա Ր Ծ Ր Ո Ւ Ն Ի

10րդ Դարի այս վատտակաւոր պատմագիր ինքնատիպ պատմութիւնն ունի այսպիսի վերնագիր. «Թողմայի վարդապետի Արծրունայ պատմութիւն տանն Արծրունեաց», որը շարագրել է, ինչպէս կարդում ենք զրքի՝ յառաջարանում, Արծրունեաց Տէր Գրիգորի եւ Վասպուրականի իշխանի հրամանով:

Իր պատմութիւնը Թոման սկսում է պատմական հնագոյն անցեալից՝ Աղամից, Նոյից եւ Հայկից: Այդ շրջանի մասին գրելիս նա օգտուել է ո՛չ միայն Հայ հին գրականութեան աղբիւրներից, այլ նաեւ օտարազգի պատմիչներից՝ Եւսեբիոսից, Ալիբիկանոսից եւ Հերոդոտից, որից քաղել է պարսկական պատմութեան այն նիւթերը, որոնք սերտ կապ ունեն Հայ ժողովրդի

կեանքի հետ: Նշանակալից է եւ այն, որ նա իր պատմութեան մէջ արձանագրել է այնպիսի նորութիւններ, որոնց չեն յիշատակել իրենից առաջ արդ մատենագիրները:

Նրա պատմութեան ուշադրաւ մասն են կազմում նաեւ մետական, ասորական եւ պարսկական պետութիւնների անկման, ինչպէս նաեւ մակեդոնական արշաւանքներին ու Արշակունեաց պետութեան նուիրած տողերը: Նա խոր մշտով արձանագրել է Հայաստանում տիրող ներքին տնտեսականութեան եւ երկպառակութիւնների պատկերը:

Պատմութեան արժէքաւոր մասը կազմում է նաեւ Բուդա Արար Ոստիկանի կոիւնքի ու բարբարոսութիւնների արձանագրութիւնը Վասպուրականում: Թանկագին տեղեկութիւններ են նաեւ Գաղիկ Արծրունու որդի՝ Դրիդոր Դերենիկի գործունէութեան, Աղթամարայ նշանաւոր վանքի, Ուտան, Վան եւ Արտամետ կատարած շինութիւնների նկարագրութիւնները: Առ Հասարակ, Թովմայի պատմութիւնը կարգացւում է առանձին հետաքրքրութեամբ. շարադրւում է Հայրենասիրական անկեղծ զգացումներով եւ պատկերաւոր նկարագրութիւններով:

3

ՍՏԵՓԱՆՈՍ ԱՍՈՂԻԿ ՏԱՐՕՆԵՑԻ

Պատմագրի մասին կենսագրական տեղեկութիւնները չառ քիչ են, բայց այսքանը յայտնի է, որ նա ապրել է 10րդ Դարի երկրորդ կեսին եւ 11րդ Դարի սկիզբները:

Իր դարաշրջանում նա հռչակուել է որպէս հմուտ գիտնական-աստուածաբան:

Նրա ազգանունը միայնում է, որ ծնուել է Տարօնում, իսկ մի քանի բանասէրներ նրա Ասողիկ մականունը հիմք ունենալով ենթադրում են, որ նա եղել է տաղասաց-երաժիշտ. իսկ Մանուկ Աբեղեանի կարծիքով՝ նա փայլել է որպէս ամուճի վարպետ, լաւ արտասանող:

Նրա պատմութիւնը բաղկացած է երեք մասից: Առաջին մասն ընդօրինակութիւն է Մովսէս Խորենացուց, իսկ երկրորդն՝ Արար ամիրայականների գործունէութիւնն է: Ամենաուշագրաւ մասը, սակայն, երրորդ «Հատուած»ն է, ուր ցայտուն գոյներով պատկերանում են իր ժամանակի քաղաքական-հասարակական կեանքի դէպքերն ու անցքերը: Այդ մասում արձանագրել է Աշոտ Առաջինի թաղաւորութիւնից մինչեւ Գաղիկ Առաջինի ժամանակի պատմութիւնը՝ մինչեւ 1004 թուականը: Այս մասը շարադրել է ժամանակի «տիեզերափայլ եւ մեծաշնորհ» Սարգիս կաթողիկոսի հրամանով:

* * *

Այս վաստակաւոր պատմագիրների մատեանները 10րդ Դարի Հայ ժողովրդի կեանքի պատմութեան համար դանձարաններ են այն տեսակէտից, որ նրանք կորստից ընդմիշտ փրկել են Հայոց պատմութեան շատ արժէքաւոր էջերը:

Նրանց արժէքաւոր գործերը Հայ հին մատենագրութեան պատմութեան մէջ յայտնի են նաեւ իրենց լեզուական ու ոճական մշակոյթով: Այնտեղ չէք դնում երկար ու ճոռած արտայայտութիւններ, զարդարուն նը-

կարագրութիւններ, այլ միմիայն պատմական դէպքերի, անցքերի ու եղելութիւնների յատակ, պարզ նկարագրութիւններ:

Ընդգծենք սակայն որ Հայ պատմագրութեամբ չեն սահմանափակուած 10րդ Դարի մատենագրութեան ու արուեստի էջերը:

10րդ Դարի Հայ մշակոյթի պատմութեան մէջ առանձնայատուկ տեղ է զբաւում նաեւ բանաստեղծական գրականութիւնը, որի ամենափայլուն ու պայծառ դէմքն է Գրիգոր Նարեկացին, Նարեկայ վանքի ճգնաւոր վարդապետը որի դերը շատ մեծ է Հայ գեղարուեստական գրականութեան զարգացման պատմութեան մէջ: Նրա «Մատենան Ողբերգութեան» պոէմը եւ քնարական տաղերը միջնադարի Հայ գրականութեան մէջ մի նոր էջ բացին եւ իրենց ուշադրատեղի տալով, նկարչական պատկերաւորութեամբ ու ինքնատիպ կառուցուածքով Հայ բանաստեղծական արուեստի զոհարներ են:

10րդ Դարի Հայ մշակոյթի պատմութեան զարդն է կազմում նաեւ ճարտարապետական արուեստը, որ առանձնապէս զարգանում եւ նշանակալից նուաճումներ է անում Անիում եւ Վասպուրականում: Այդ պատմաշրջանի Հայ ժողովրդի գեղարուեստական ստեղծագործութեան հոյակապ կոթողների ու յուշարձանների նոր ոճերի ու ձևերի բազմազանութիւնն ու բանաստեղծական գեղեցկութիւնները վկայում են ճարտարապետական մշակոյթի առաջնակարգ նուաճումների ու վերելքի մասին:

Ովքե՞ր են, 10րդ Դարի այն տաղանդաւոր ճարտարապետները, որոնք իրենց կառուցած հոյակապ յուշարձաններով հարստացրել են Հայ ճարտարապետական արուեստի դանձարանը:

ԱՐԱՄ ԵՐԵՄԵԱՆ

(Շար. 1)